

سازماندهی محتوایی علوم اسلامی از طریق نمایه سازی موضوعی به روش ترکیبی

سید تقی واردی^۱

چکیده:

سازماندهی اطلاعات، راه کار مناسب و مقبولی برای مدیریت اطلاعات و تمهیدی برای مدیریت دانش به شمار می آید. علوم اسلامی در بین سایر علوم بشری بخاطر توجه فراوان مسلمانان و حتی غیر مسلمانان به آن، نیاز مبرم به سازماندهی اطلاعات و بالاتر از آن، مدیریت محتوایی آن دارد.

نمایه کردن منابع علوم اسلامی گام مؤثری در سازماندهی اطلاعات آن می باشد. اما نمایه های رایج فعلی اطلاعات، که برای سازماندهی سایر علوم به کار گرفته می شود، به صورت تک اصطلاحی است و این روش گر چه مقداری زیادی از سازماندهی اطلاعات را زیر پوشش قرار می دهد، ولی کافی و مستوفی نیست و کاربر را به مقصد نهایی نمی رساند. آنچه در این مورد می تواند اطلاعات را به خوبی سازماندهی و کاربر را به خواسته اصلی اش رهنمون و رضایت وی را جلب کند، نمایه ترکیبی است، که با انتخاب دو یا چند اصطلاح و چینش آنها به صورت ترکیبی، یک چکیده نمایی تشکیل می گردد و موضوع مورد نظر را به روشنی نشان می دهد و این روش نمایه سازی، نوآوری و ابتکاری در سازماندهی اطلاعات محسوب می شود و می تواند انقلابی در این حوزه به وجود آورد.

کلید واژه ها:

سازماندهی اطلاعات، مدیریت دانش، نمایه سازی، علوم اسلامی

^۱. عضو هیأت علمی مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی (وابسته به پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)

پیش‌گفتار

علوم اسلامی، یکی از علوم توسعه یافته بشری است که از آغاز نشر اسلام تا به زمان ما در قالب های گوناگون (اعم از شفاهی، کتبی و مجازی) مورد عنایت دانشمندان مسلمان و حتی غیر مسلمان قرار داشته و از این طریق هم به صورت عرضی و هم به صورت طولی و عمقی توسعه چشمگیری یافته است. منابع علوم اسلامی (در رشته های تخصصی متعدد، مانند: علوم قرآن، تفسیر قرآن، علوم حدیث، فقه و اصول فقه، کلام، اخلاق، تاریخ اسلام و ...) در کتابخانه های سنتی و الکترونیکی در حد زیادی ذخیره شده اند، به گونه ای که یافتن موضوع مورد نیاز از بین آن ها بسیار دشوار و وقت گیر شده است. بدین جهت سازماندهی محتوایی آن هم به جهت شناسایی اصطلاحات و موضوعات و هم برای بازیابی هدفمند و تسریع در دستیابی اطلاعات دلخواه، از ضرورت های پژوهشی غیر قابل انکار عصر ما می باشد.

یکی از روش های سازماندهی اطلاعات علوم اسلامی، نمایه سازی منابع آن با استفاده از اصطلاحات کنترل شده (اصطلاح نامه) می باشد. ولیکن با افزایش روز افزون اطلاعات علوم اسلامی و غیر قابل کنترل شدن آن ها، به ویژه در محیط های الکترونیکی و دیجیتالی، نمایه های رایج و سنتی اطلاعات که بر پایه نمایه های تک اصطلاحی است، پاسخگو نمی باشد و سازگار دقیقتر و کارسازتری می طلبد. این جانب با همکاری تعدادی از محققان حوزوی و با بهره مندی از تجربه چندین ساله نمایه سازی منابع علوم اسلامی، روش جدیدی برای نمایه سازی اطلاعات ابداع و آن را کارسازتر از سایر روش ها می دانیم و آن عبارت است از نمایه موضوعی اطلاعات به صورت ترکیبی، که در این نوشته آن را تشریح خواهیم نمود.

این مقاله در سه بخش تدوین یافته، در بخش اول به مفاهیم اصطلاحاتی چون: اطلاعات، سازماندهی اطلاعات، سازماندهی دانش، اصطلاح نامه و نمایه سازی و در بخش دوم به نمایه سازی موضوعی و در بخش سوم به شیوه ابداعی سازماندهی اطلاعات به روش نمایه موضوعی ترکیبی پرداخته می شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مبحث اول: مفاهیم

(۱) اطلاعات (Information)

اطلاعات عبارت است از داده هایی که برای فرد قابل فهم و کاربرد باشد، داده هایی که در یک بستر یا زمینه خاص معنا پیدا کند و بتوان آن را در مواردی که مورد نیاز است از ذهن و یا از یک نظام اطلاعاتی بازیابی کرد و به کار برد. اطلاعات در پاسخ به مواردی چون چه چیزی، چه کسی، چه جایی، چه زمانی به کار می آید. برای مثال، عدد ۱۱۸ یک داده است، ولی اگر گفته شود که

این عدد، شماره اطلاعات مرکز تلفن است، یک تگ (Tag) و یا برجسی به آن زده می شود. در این صورت یک اطلاعات تولید می گردد.^۲

۲) سازماندهی اطلاعات (Organization of Information)

سازماندهی اطلاعات عبارت است از اعمال ساختارهایی بر اطلاعات برای بازیابی آسان و سریع آن.

سازماندهی اطلاعات، نقش زیربنایی در فرایند مدیریت اطلاعات (تولید، توزیع و اشاعه) دارد.^۳

بی تردید قابلیت‌ها و ویژگی‌های نظام بازیابی اطلاعات، به شدت به سازماندهی اطلاعات وابسته است. به گفته کلیوند، میزان موفقیت در سازماندهی اطلاعات، تعیین کننده میزان دسترسی به اطلاعات است. هر وقت حجم اطلاعات افزایش یابد، عدم سازماندهی یا سازماندهی نامناسب موجب بی نظمی می شود.^۴

۳) سازماندهی دانش (Knowledge Organizing)

دانشمندان علوم اطلاعات و رایانه، بعد از سازماندهی اطلاعات، به دستاورد مهمتری دست یافتند و آن عبارت است از سازماندهی دانش. بدین جهت می توان گفت که سازماندهی اطلاعات، مرحله مقدماتی سازماندهی دانش محسوب می گردد.

سازماندهی دانش عبارت است از فرایند نظم دادن به منابع دانش از طریق توصیف و بازنمایی هدفمند ویژگی های ظاهری و محتوایی آن ها در چارچوبی یکپارچه بر اساس روش ها، رویه ها، استانداردها، و الگوهای رایج و مناسب به شکلی که جایگاه هر منبع در ارتباط با منابع هم سنخ خود و در ارتباط با ساختار دانش بشری نمایان و قابل فهم باشد.^۵

^۲. فتاحی، سید رحمت الله، مقاله: مفهوم سازماندهی دانش، وبسایت انجمن بین المللی سازماندهی دانش - شاخه ایران. به نشانی: http://iskoiran.org/ir/page_id=۷۴

^۳. فتاحی، سید رحمت الله، مقاله: تحلیلی از مهم ترین چالش ها و رویکردهای سازماندهی اطلاعات در عصر حاضر، فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی، شماره چهارم، جلد ۱۰

^۴. کلیوند، دونالدبی و کلیوند، آنادی، درآمدی بر نمایه سازی و چکیده نویسی، ترجمه سید مهدی حسینی، ص ۴۷، نشر چاپار، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۵

^۵. فتاحی، سید رحمت الله، مقاله: مفهوم سازماندهی دانش، وبسایت انجمن بین المللی سازماندهی دانش - شاخه ایران. به نشانی: http://iskoiran.org/ir/page_id=۷۴

۴) سازماندهی علوم اسلامی (Islamic knowledge organizing)

علوم اسلامی نیز بسان سایر علوم، با زیر شاخه های متعددش نیاز به سازماندهی محتوایی دارد و سازماندهی آن در آغاز، در حد سازماندهی اطلاعات و سپس در مرحله بالاتر سازمانی دانش هر یک از زیر شاخه های آن می باشد.

به این معنا که در مرحله اول، هر یک از علم های این علوم شناخته و قلمرو آن تعیین گردد و در مرحله دوم اصطلاحات هر یک از علم های علوم اسلامی کشف، شناسایی و بر اساس قواعد تزاروس (اصطلاحنامه) روابط معنایی آنها تعیین گردند و اصطلاح نامه برای آن مجموعه تدوین گردد و در مرحله سوم، محتوای منابع هر یک از رشته های تخصصی علوم اسلامی بر اساس اصطلاح نامه، نمایه سازی موضوعی گردند.

۵) اصطلاح نامه (Thesaurus)

اصطلاح نامه به معنای مجموعه ای از اصطلاحات در حوزه یک علم یا یک حوزه معرفتی است که بین آن ها روابط معنایی و منطقی بر قرار باشد. روابط حاکم بین اصطلاحات در یک اصطلاح نامه عبارتند از :

۱. سلسله مراتبی (یعنی تبار شناسی یک اصطلاح در اصطلاح نامه و مشخص نمودن جایگاه منطقی آن در مجموعه واژگان مربوطه که با علامت اعم و اخص شناسانده می شود و شامل: کلی و جزئی، مورد و مصداق، جنس و نوع می گردد)
۲. ترجیحی یا هم ارزی (یعنی اصطلاحاتی که هم ارز و مترادف بوده و دارای معنا و مفهوم واحد باشند، یکی از آن ها که مشهور تر است اصل قرار می گیرد و مابقی به آن ارجاع می شوند)
۳. وابستگی (اصطلاحاتی که بین آن ها به نحوی وابستگی وجود داشته باشد به گونه ای که اگر از یکی یادی شود، دیگری نیز به ذهن تداعی کند، وابسته تلقی می گردند، اگر چه بین ها دو نوع رابطه فوق الذکر وجود نداشته باشد).

۶) نمایه سازی (indexing)

نمایه (index) به معنای نشان دادن، نمایش دادن و راهنمایی کردن است. در واقع، نمایه وسیله ای است که محل اطلاعات مورد نیاز را به جستجوگری که در جستجوی آن اطلاعات است، نشان می دهد.^۶ به عمل و پرداختن به کار نمایه ها، «نمایه سازی» (

^۶. علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی- نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۱۹، چاپار، تهران، ۱۳۸۹

(indexing) گفته می شود. بنابراین نمایه سازی عبارت است از انتساب نمادهای کلامی (کلیدواژه یا توصیفگر) یا غیر کلامی (شماره رده بندی) به مدارک برای بازنمایی مفاهیم و محتوای آن‌ها.^۷

به گفته کلیوند، نمایه سازی شامل تعدادی مراحل از قبیل تحلیل محتوا^۸، تعیین توصیفگرهای محتوا^۹، افزودن جای نماها و جمع آوری مدخل های نتایج می باشد. نمایه ساز، سطح و نوع نمایه سازی را که باید انجام شود به دقت تعیین می کند.^{۱۰}

نمایه سازی دارای دو هدف ذیل است:

۱. زمان و تلاش برای یافتن اطلاعات را به حداقل میزان کاهش دهد.

۲. موفقیت جستجوی استفاده کنندگان را به حد اکثر برساند.

مهم ترین کارکردهای نمایه سازی عبارتند از:

۱. محتوای اطلاعاتی مدارک را فشرده می سازد.

۲. به عنوان واسطه برای تطبیق و یکسان سازی زبان مدارک و زبان کاوش به کار می رود.

۳. به عنوان ابزاری کارا بر شیوه راهبردی کاوش در جستجوی اطلاعات نظارت دارد.

مبحث دوم: نمایه سازی موضوعی

علوم اسلامی با زیر شاخه های متعدد خویش دارای دهها هزار موضوع خردتر و خاصتر است که شناسایی و سازماندهی آنها به روش نوین و پذیرفته جهانی، وظیفه ای است که بر دوش متولیان و متصدیان آن سنگینی می کند و هر چه زمان می گذرد ادعان و اعتراف به ضرورت و حتمیت آن بیشتر می گردد. اما از این که نمایه موضوعی چیست و چگونه انجام می گیرد، توجه خوانندگان محترم را به موارد ذیل جلب می نمایم:

^۷ . علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی - نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۲۰، چاپار، تهران، ۱۳۸۹

^۸ . یعنی مطالعه، بررسی و تصمیم گیری در باره محتوای سند و استخراج یک یا چند موضوع از آن.
^۹ . یعنی تبدیل مفاهیم استخراج شده از متن، به توصیفگر ها و یا اصطلاحات کنترل شده.^۹

^{۱۰} . کلیوند، دونالدبی و کلیوند، آنادی، درآمدی بر نمایه سازی و چکیده نویسی، ترجمه سید مهدی حسینی، ص ۵۸، نشر چاپار، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۵

۱) زبان نمایه سازی

زبان نمایه سازی، زبانی است که برای توصیف موضوع یا سایر جنبه های اطلاعات یا مدارک به کار می رود. به عبارت دیگر، واژگان مورد استفاده در نمایه سازی همراه با قواعد استفاده از آن را زبان نمایه سازی می گویند.^{۱۱}

رایج ترین زبان های نمایه سازی، سه گونه اند: زبان آزاد، زبان طبیعی و زبان کنترل شده.

زبان آزاد: در این نظام، نمایه ساز از توصیفگرهایی که خود مناسب می داند برای توصیف مفاهیم موجود در مدرک استفاده می کند، خواه این توصیفگرها در متن آمده باشند یا نه. هیچ محدودیتی از نظر نوع واژه وجود ندارد.

زبان طبیعی: در این نظام از واژه های به کار رفته در خود مدرک به عنوان توصیفگر استفاده می شود؛ یعنی مفاهیم استخراج شده فقط با استفاده از واژه های به کار رفته در متن مورد نظر، به توصیفگر تبدیل می شوند.

زبان کنترل شده: در این نظام، نمایه ساز از توصیفگرهایی که از قبل برای نمایه سازی موضوعی انتخاب و پذیرفته شده اند، استفاده می کند و آنها عبارتند از طرح های رده بندی کتابخانه ای، سرعنوان های موضوعی و اصطلاح نامه ها.

در این زبان، نمایه ساز ابتدا واژه ها را انتخاب می کند و سپس مطابق با یک منبع معیار (رده بندی یا سرعنوان موضوعی یا اصطلاح نامه)، اصطلاح های مناسب را به مدرک تخصیص می دهد.^{۱۲}

آنچه در سازماندهی هوشمند منابع علوم اسلامی در این سیاهه مورد نظر و تأکید می باشد، همان نوع سوم نمایه سازی؛ یعنی زبان نمایه سازی کنترل شده، و آن هم از نوع «اصطلاح نامه» می باشد. زیرا در مقام بازیابی اطلاعات، تنها شیوه اصطلاح نامه می تواند روابط معنایی بین اصطلاحات یک علم یا یک حوزه معرفتی را به نمایش در آورد و در زبان آزاد و زبان طبیعی چنین مقصودی امکان پذیر نمی باشد. اما از این که در بین واژگان کنترل شده (رده بندی یا سرعنوان موضوعی یا اصطلاح نامه)، تنها اصطلاح نامه را برگزیدیم، بدین جهت است که اصطلاح نامه بخاطر روابط معنایی که دارد، می تواند موضوع هر بخشی از علم را با تمام جنبه های اصلی، فرعی و وابسته به شکل نظام یافته و به منظور ذخیره و بازیابی اطلاعات، یا مقاصد دیگر ارائه دهد؛ در حالی که سرعنوان های موضوعی و یا رده بندی فاقد چنین توانایی می باشند. هم چنین اصطلاح نامه ابزاری کارساز برای نمایه سازی و خلاصه زبان نمایه سازی است، اما سرعنوان های موضوعی و رده بندی تنها برای فهرست نویسی به کار می آیند.^{۱۳}

بنا بر این، مهندسی مطلوب و کارساز سازماندهی محتوایی علوم اسلامی به روش نمایه سازی موضوعی، تنها با استفاده از اصطلاح نامه علوم اسلامی و به کار گیری آن در مقام نمایه سازی امکان پذیر است.

^{۱۱} . علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی - نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۴۲، چاپار، تهران، ۱۳۸۹

^{۱۲} . علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی - نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۴۵، چاپار، تهران، ۱۳۸۹

^{۱۳} . مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، اصطلاح نامه کلام اسلامی، ج ۲، ص ۱۴، ۲ جلد، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۲

۲) زبان موضوعی

در نمایه سازی این بحث مطرح است که واژگان و یا اصطلاحات نمایه ای از بین اسم، فعل و حرف، از کدامشان باید انتخاب گردد. در دانش نمایه سازی به چنین بحثی، « زبان موضوعی» گفته می شود. گرچه این بحث، ارتباط بیشتری با اصطلاح نامه و نحوه تدوین آن دارد، ولیکن در نمایه سازی نیز مورد توجه می باشد، به ویژه در جایی که نمایه ساز، اصطلاح مورد نیاز را در اصطلاح نامه موجود نیابد و بخواهد آن را پیشنهاد کند.

به عبارت دیگر، زبان موضوعی، زبانی است که در آن واژه های واحد به طور طبیعی به کار می روند؛ اما واژه ها در این زبان هیچ گاه شامل افعال نمی شوند.^{۱۴}، مگر آن که شاکله آن به صورت فعل باشد. همچنین شامل حروف نمی شوند.

بدین جهت، اصطلاحات نمایه ای باید به صورت اسمی، یا عبارت اسمی باشند. هم چنین از به کار گرفتن مصدر نیز باید پرهیز گردد. به جای مصدر و فعل، از اسم مصدر و اسم فعل باید استفاده گردد. مثلاً: به جای یگانه بودن خدا، از اسم مصدر، یعنی «یگانگی خدا» و به جای شناختن خدا، از اسم فعل، یعنی «شناخت خدا» باید استفاده شود.

مورد بعدی، استفاده از صفت و قید است^{۱۵}، که از آن دو نیز باید پرهیز گردد، مگر آن که در یک زبان فنی، به عنوان یک اصطلاح، پذیرفته شده باشد. مانند: خوب (در پسر خوب)، جالب (در کتاب جالب)، به آسانی، دیروز.

البته همه این ها به عنوان یک قاعده کلی در اصطلاحات نمایه ای باید مراعات شود. ولی ممکن است در برخی از آن ها استثناهایی وجود داشته باشد، که لاجرم از آن قاعده کلی باید عدول کرد. مانند اصطلاح «خوردن» به معنای «اکل» و «آشامیدن» به معنای شرب و «آشامیدن شراب» به معنی شرب خمر که در اصطلاح نامه فقه آمده و یا اصطلاح «زنده کردن مرده ها» که در اصطلاح نامه کلام آمده. این ها همان موارد نادر و استثنائات زبان موضوعی است.

۳) اخص گرایی

اخص گرایی یکی از بحث هایی است که در مباحث «عمق نمایه سازی» مطرح است و آن عبارت است از میزان بیان و تعریف یک موضوع با یک اصطلاح دقیق در یک درخت عمومی سلسله مراتبی. پولیت در این باره گفت: اخص گرایی زبان نمایه سازی تأثیر به سزایی بر میزان اثر بخشی، کارایی و سودمندی نمایه و جستجو دارد.^{۱۶}

^{۱۴} . علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی- نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۳۷، چاپار، تهران، ۱۳۸۹

^{۱۵} . صفت: کلمه ای است که حالت و چگونگی شخص و یا چیزی را بیان می کند. مانند: درخشان، روشن، سفید پوست، رنگین پوست، ایرانی، کرمانی. قید: کلمه ای است مفهوم کلمه دیگری را به زمان، مکان و یا چگونگی و حالتی خاص مقید کند. مانند: امروز، آنجا، یک کیلو، بسیار تند، بسیار دانا، گریان

البته یک اصطلاح در صورتی به عنوان اصطلاح نمایه ای اخص پذیرفته می شود که هم نوشته‌های کافی در آن زمینه موضوعی وجود داشته باشد و هم کاربران نمایه در آن سطح از اخص‌گرایی، به اندازه کافی درخواست اطلاعات نمایند و نیاز اطلاعاتی داشته باشند. به عبارت دیگر، هر اصطلاح نمایه ای بایستی از پشتوانه انتشاراتی و پشتوانه کاربری کافی برخوردار باشد. در انتخاب اصطلاح‌های نمایه ای و در تهیه اصطلاح‌نامه، پشتوانه کاربری حتی مهم‌تر از پشتوانه انتشاراتی است. زیرا ممکن است در یک نمایه در حوزه زیست‌شناسی، برای مثال، نام انواع «اسب‌ها»، بر اساس محتوای مدارک، ثبت و ضبط شده باشند که در این صورت پشتوانه انتشاراتی رعایت شده است؛ اما اگر کاربران این نمایه، هرگز به واژه ای اخص‌تر از «اسب» احتیاج نداشته باشند و هرگز با واژه‌های اخص‌تر جستجو نکنند؛ گسترش واژگان با چنین دامنه ای در این حد از اخص‌گرایی، دلیل منطقی و توجیه پذیری نخواهد داشت.^{۱۷}

به هر روی، با در نظر داشتن این دو پشتوانه (انتشاراتی و کاربری)، اخص‌گرایی در نمایه سازی به قول حوزوی ها، «ایصال الی المطلوب» و رساندن جستجوگر به مطلب مورد نظر وی است. به عنوان مثال، در حوزه تخصصی کلام اسلامی، سه اصطلاح: صفات ثبوتیه، قدرت و قدرت ازلی، در مباحث خداشناسی مطرح است و این سه به صورت عام و خاص می باشند.

صفات ثبوتیه

قدرت

قدرت ازلی

اگر در نمایه سازی یک منبع کلامی، بحث در خصوص «قدرت ازلی» خدای سبحان باشد، باید از همین اصطلاح استفاده کرد، نه اصطلاحات فراتر، که قدرت و صفات ثبوتیه هستند. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

هر چه اصطلاح اخص باشد، نتیجه بازایی دقیقتر خواهد بود و نمایه ساز با انتخاب اخص، پرسش جستجوگر را با دقت بیشتری جواب خواهد داد.

^{۱۶} . پولیت، ا. استون، کتاب «نظامهای ذخیره و بازایی اطلاعات: خاستگاه، توسعه و کاربردها». ترجمه محمد حسین دیانی و جعفر مهرا، یک جلد، کتابخانه منطقه ای و تکنولوژی شیراز، ۱۳۸۰

^{۱۷} . علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی - نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۱۹۷، چاپار، تهران، ۱۳۸۹

مبحث سوم: ترکیبی بودن نمایه ها

پس از آشنایی با نمایه سازی و جنبه های موضوعی آن که در دو مبحث گذشته اشاره نمودیم، نوبت به بررسی نمایه ترکیبی و علل ارجحیت آن نسبت به سایر روش ها می رسد و در این ارتباط چند مورد نیاز به توضیح دارد:

۱) اقسام نمایه سازی موضوعی:

فارغ از بحث همارایی و تقسیم آن به پیش همارایی و پس همارایی، نمایه موضوعی از حیث انتخاب اصطلاح نمایه ای و انتساب آن به موضوع مورد نظر، به دو صورت قابل انجام می باشد: تک اصطلاحی و چند اصطلاحی.

نمایه سازی تک اصطلاحی: آن است که برای موضوع مورد نظر، یک اصطلاح (از اصطلاح نامه) انتخاب و به سند انتساب گردد و اگر دارای موضوعی است که نیاز به چند اصطلاح دارد، به تعداد اصطلاحات، انتساب به سند تکرار می شود.

مثلا در حوزه تخصصی کلام اسلامی، علامه شهید مرتضی مطهری (ره) در بخشی از کتاب «عدل الهی»، در صفحه ۲۶۶، بعد از بیان اسلام و ایمان، بحث مراتب تسلیم را بیان نمود و برای آن سه مرحله ذکر کرد: تسلیم تن، تسلیم عقل و تسلیم دل. بعد از آن، در باره هریک از آنها توضیح داده و از آیات قرآن کریم برایشان دلیل آورد.

روش تک اصطلاحی (که غالب نمایه های رایج کشور بر همین منوال است)، اگر اخص گرایی کند، آن را بدین گونه نمایه می نماید:

تسلیم ص ۲۶۶

مراتب تسلیم ص ۲۶۶

تسلیم تن ص ۲۶۶

تسلیم عقل ص ۲۶۶

تسلیم دل ص ۲۶۶

آیات قرآن ص ۲۶۶

ولی اگر اخص گرایی ننماید و به عام گرایی بسنده کند، تنها اصطلاح «تسلیم» را انتخاب می کند و به صفحه ۲۶۶ ارجاع می دهد.

در هر دو حال، اگر اصطلاح «تسلیم» در منابع دیگری نیز نمایه شوند، به همین صورت ارجاع داده می شود. در مقام بازیابی اطلاعات، هنگامی که جستجوگر این اصطلاح را جستجو کند، منابع زیادی را می بیند که به این اصطلاح منتسب شده اند. به این صورت:

الاحتجاج، جلد ۱، ص ۵۶

الاحتجاج، جلد ۲، ص ۱۳۷

ارشاد الطالبین، ص ۲۵۶

عدل الهی، ص ۲۶۶

کشف الیقین، ص ۵۲۲

نمایه سازی ترکیبی: آن است که نمایه ساز برای ارائه هر نمایه موضوعی، از ترکیب چند اصطلاح مرتبط با همان موضوع استفاده کند. در واقع هر نمایه سازی، از چند اصطلاح تشکیل می گردد. در همان مثال فوق الذکر، می تواند یک یا حد اکثر دو نمایه ترکیبی به شرح ذیل، به وجود آورد:

- تقسیم+ تسلیم+ تسلیم تن+ تسلیم عقل+ تسلیم دل ص ۲۶۶

- آیات قرآت+ تسلیم ص ۲۶۶

در این شیوه، هرگاه جستجوگر یکی از این اصطلاحات را انتخاب نماید، به کل نمایه ترکیبی دست خواهد یافت. مثلا اگر اصطلاح «تسلیم» را بازیابی کند، هر چه به این اصطلاح اسناد شده، به نمایش در می آید. از جمله همین نمایه. اگر بخواهد به صورت خاصتر به این نمایه دسترسی داشته باشد، دو اصطلاح از بین آنها انتخاب می کند (مثلا: آیات قرآن+ تسلیم) و اگر بازهم خاصتر ش را می خواهد، سه اصطلاح را ترکیب کند. بدین صورت در همان مرحله اول، بدون مراجعه به متن کتاب، به خاصترین و دقیقترین موضوع مورد نظر خویش آگاهی و دسترسی پیدا می کند.

۲) الزامات نمایه سازی ترکیبی:

با انجام برخی از فنون نمایه سازی در ورود اطلاعات، می توان جستجوگر را در مقام بازیابی نمایه سازی ترکیبی، یک راست و بدون واسطه به موضوع مورد نظرش رهنمون گردانید. در این مورد لازم است به چند نکته توجه نمود:

۱. برای ربط بین دو اصطلاح نمایه ای، برخی از حروف ربطی را شناسایی و در برنامه نرم افزاری مربوط تعبیه کرد. مانند: از، با، بر، برای، بعد از، به، بخاطر، به سبب، به عنوان، به لحاظ، به وسیله، بین، تا، توسط، در، درباره، در برابر، قبل از، نزد، و، یا، ی

لازم به ذکر است که این حروف و یا کلمات، جایگاهی در اصطلاح نامه ندارند و اصلا اصطلاح به حساب نمی آیند و تنها عوامل اعتباری و قراردادی در نرم افزار برای پیوند بین دو اصطلاح نمایه ای می باشند، که نمایه ها را به صورت چکیده نشان داده و مفهوم بسیار دقیق و روشنی در اختیار جستجوگران قرار می دهند. مثلا در همان نمایه ترکیبی فوق الذکر، بدین صورت نمایه می شوند:

تقسیم + تسلیم + (به) تسلیم تن + (و) تسلیم عقل + (و) تسلیم دل ص ۲۶۶

این حالت برای ورود اطلاعات در سیستم رایانه ای است، ولیکن خروجی آن در مقام بازیابی بدین صورت خواهد شد: تقسیم تسلیم به تسلیم تن و تسلیم عقل و تسلیم دل ص ۲۶۶

این، نمایه چکیده نمایی است روشن و شفاف که جای هیچ گونه پرسشی در آن باقی نمی ماند.

۲. رعایت تقدم و تأخر اصطلاحات نمایه ای در پدید آوردن یک چکیده نما. به این معنا، نمایه ساز در زمان ورود اطلاعات، انتظار جستجوگر را در نظر داشته و اصطلاحات را به گونه ای چینش نماید که در مقام بازیابی، وی را یک راست به موضوع دلخواهش برساند. مثلا در همان مثال فوق الذکر، اصطلاح «تقسیم» را مقدم بر اصطلاح «تسلیم» نماید و اصطلاح «تسلیم» را مقدم بر اصطلاح «تسلیم بدن» نماید و همین طور بقیه اصطلاحات. تا در هنگام بازیابی یک نمایه، تمام مطلوب وی حاصل گردد و لازم نباشد که جستجوگر به متن ها رجوع کرده تا پس از پیمایش آدرس های متعدد، مطلب مورد نظرش را بیابد.

۳) امتیازات نمایه ترکیبی:

امتیاز اصلی نمایه ترکیبی، همان ایصال الی المطلوب است. یعنی جستجوگر را یک راست و بدون نیاز به مطالعه متن مورد نظر به خواسته اش می رساند. زیرا در ذیل هر اصطلاح نمایه ای، تمام نمایه هایی که به صورت ترکیبی به آن اصطلاح برچسب خورده و چکیده نمایی را نشان می دهند، آورده می شود. به عنوان مثال در رشته تخصصی علم کلام، اصطلاح «سعادت» وقتی مورد بازیابی قرار گیرد، تمام اصطلاحاتی که در مقام نمایه سازی با وی ترکیب شده باشند، یکجا آورد می شود. مانند:

آیات قرآن در باره سعادت

اسباب سعادت

تعریف سعادت و شقاوت

تقسیم سعادت به سعادت دنیوی و سعادت اخروی

حدیث امام موسی کاظم (ع) در باره سعادت

دیدگاه ابن سینا در باره سعادت و لذت

رابطه سعادت جامعه با سلامت خانواده

طرق تحصیل سعادت مسلمانان

مبانی سعادت جامعه

نقش زن و شوهر در سعادت خانواده

.....

و حال آن که اگر نمایه ها به صورت ترکیبی نبوده و به صورت تک اصطلاحی باشند، هنگام بازیابی، تنها منابعی که به این اصطلاح انتساب شده اند، به صورت فهرست آورده می شوند و جستجوگر باید به تک تک آنها رجوع کند تا متوجه شود بحث سعادت از چه جنبه ای بوده و در میان آنها موضوع دلخواه خود را انتخاب کند. با توجه به این مطلب، نمایه های ترکیبی دارای امتیازات ذیل می باشند:

۱. زمان جستجوی موضوع دلخواه را به حداقل می رساند.
۲. جستجوگر را با موضوعات زیر مجموعه اصطلاح مورد نظر آشنا می سازد.
۳. موضوعات مرتبط با اصطلاح مورد نظر را به صورت الفبایی به نمایش در می آورد.
۴. تراکم بحث های مؤلفان در موضوع خاص، یا موضوعات متعدد را نشان می دهد. به این معنا با نگاه به نمایه های زیرمجموعه اصطلاح مورد نظر، می توان به دست آورد که بیشترین مباحث مؤلفان در چه جنبه های آن اصطلاح بوده و چه جنبه هایی مغفول مانده و نیاز به بررسی دارد.

۴) تنگناهای نمایه ترکیبی

البته در کنار امتیازات نمایه های ترکیبی، تنگناها و مشکلاتی نیز سر راه آن موجود است، که رفع آنها همت بلند، عزم دست اندرکاران و بهره مندی از امکانات مادی و معنوی را می طلبد. به برخی از آنها اشاره می گردد:

۱. از جهت صرف اوقات نمایه سازی، زمان بر است.
۲. از جهت بودجه ای، هزینه بر است.
۳. از جهت علمی، نیاز به تخصص نمایه ساز دارد. برای نمایه سازی هر یک از رشته های علوم اسلامی، دو تخصص برای عامل نمایه سازی مورد نیاز است: یکی تخصص در نمایه سازی و دیگری تخصص در آن علمی که می خواهد نمایه کند.

به همین جهات، اقبالی از نمایه های ترکیبی در مراکز سازماندهی اطلاعات علوم اسلامی مشاهده نمی گردد. با این که یک امر ضروری در این حوزه مهم علمی است، مع الاسف متولیان سازماندهی اطلاعات متون علوم اسلامی نسبت به آن کم توجه بوده و بیشتر به دنبال تهیه و نشر مجموعه سازی اطلاعات می باشند و اگر ادعای سازماندهی موضوعی هم نمایند، در عمل صرفاً مجموعه سازی های لفظی دارند، نه موضوعی به معنای واقعی و یا اگر هم موضوعی داشته باشند، تنها موضوعی فهرست وار و یا تک اصطلاحی است.

نتیجه: علوم اسلامی بخاطر اهمیت ذاتی و هم چنین بخاطر مخاطب فراوان، نیاز به سازماندهی محتوایی به روش نمایه موضوعی ترکیبی، بر اساس اصطلاح نامه دارد و رسیدن به چنین مقصودی گرچه زمان بر و هزینه بر است و همراه با مسایل و مشکلاتی خواهد بود، ولیکن ضرورتی است که از آن نمی توان گریخت. اگر امروز انجام نگیرد، بعدها با هزینه های بسیار بیشتر و وقت خیلی زیادتر باید انجام گیرد.

زیرا نمایه های تک اصطلاحی، کارساز نبوده و تنها جنبه «ارائه طریق» دارند و در انفجار اطلاعات علوم اسلامی جز تحیر و سرگردانی چیزی نصیب جستجوگر نمی کنند. این نمایه ترکیبی است که قادر است «ایصال الی المطلوب» نموده و مشکل جستجوگر را حل نماید. مسلمانان، به ویژه متولیان و متصدیان علوم اسلامی نباید منتظر بمانند دیگران برایشان نسخه بیچند و آنان عمل کنند، زمان آن رسیده که مشکلاتشان را خودشان حل و فصل کرده و حتی به دیگران نیز راه کار نشان داده و آنان را کمک نمایند. به امید آن روز .

منابع:

۱. پولیت، ا. استون، کتاب «نظامهای ذخیره و بازیابی اطلاعات: خاستگاه، توسعه و کاربردها». ترجمه محمد حسین دینانی و جعفر مهرداد، یک جلد، کتابخانه منطقه ای و تکنولوژی شیراز، ۱۳۸۰
۲. علیرضا نوروزی و خالد ولایتی، کتاب «نمایه سازی موضوعی - نمایه سازی مفهومی»، یک جلد، ص ۱۹، چاپار، تهران، ۱۳۸۹
۳. فتاحی، سید رحمت الله، مقاله «تحلیلی از مهم ترین چالش ها و رویکردهای سازماندهی اطلاعات در عصر حاضر»، فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی، شماره چهارم، جلد ۱۰
۴. فتاحی، سید رحمت الله، مقاله «مفهوم سازماندهی دانش»، وبسایت انجمن بین المللی سازماندهی دانش - شاخه ایران. به نشانی: http://iskoiran.org/ir/page_id
۵. کلیوند، دونالدبی و کلیوند، آنادی، کتاب «درآمدی بر نمایه سازی و چکیده نویسی»، ترجمه سید مهدی حسینی، ص ۴۷، نشر چاپار، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۵
۶. مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، کتاب «اصطلاح نامه کلام اسلامی»، ۲ جلد، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۲